

Wat maakt een toespraak overtuigend? Hoe hou je de aandacht van je publiek vast? Wat is het effect van gebaren, woordkeus en lichaamshouding op je verhaal? Het staat allemaal in de handboeken van de Grieken en Romeinen. Retorica, de kunst van het spreken, is in alle tussenliggende eeuwen nooit uit de tijd geraakt. De klassieke leer van de welsprekendheid is wijdverfakt en diepgravend. Over alle mogelijke aspecten ervan is uitvoerig nagedacht, getheoretiseerd en geschreven. Deze bloemlezing bevat een staalkaart van de theorie en de praktijk van het spreken in het openbaar.

De oudheid is nog niet voorbij. De inzichten en de wijsheid die te vinden zijn in klassieke teksten kunnen ons ook nu nog iets leren en tot steun zijn. En vaak zijn het schitterende verhalen, met personages die al vele eeuwen tot de verbeelding spreken. Daarnaast is in de oudheid de basis gelegd voor een groot deel van de westerse literatuur - en zijn de overgeleverde teksten in veel gevallen heel goed praktisch toepasbaar.

Emilia Menkveld (1990) is vertaler, recensent en eindredacteur van de *Volkscrant*. Samen met Vincent Hunink maakte ze de bloemlezing *Een blijvend bezit*.

Maurits Lesmeister (1991) is classicus. Hij doceert aan het Gymnasium Amersfoort Johan van Oldenbarnevelt en is daarnaast hoofdredacteur van het tijdschrift *Roma Aeterna*.

Speechen

Emilia Menkveld en Maurits Lesmeister

Klassieke wijsheid over
spreken in het openbaar

Speechen

Samenstelling
Emilia Menkveld en Maurits Lesmeister

Emilia Menkveld en Maurits Lesmeister

Speechen

Klassieke wijsheid over spreken
in het openbaar

Athenaeum—Polak & Van Gennep
Amsterdam 2023

INHOUD

Inleiding	9
Catullus	15
Aristoteles	16
Cicero (1)	30
Quintilianus	61
Gorgias	89
Lysias	101
Cicero (2)	114
Apuleius	162
Lucianus	169
Thucydides	173
Plato	186
Appianus	197
Cassius Dio	204
Euripides	212
Claudianus	217
Literatuurlijst	222

Copyright inleiding en begeleidende teksten
© 2023 Emilia Menkveld en Maurits Lesmeister /
Athenaeum—Polak & Van Gennep,
Weteringschans 259, 1017 XJ Amsterdam

Omslag en omslagbeeld De Designpolitie
Binnenwerk Perfect Service

ISBN 978 90 253 1635 8 / NUR 308
www.uitgeverijatheneum.nl

GORGIAS

De oudste speech in deze bloemlezing is een gelegenheidsredevoering. Dit soort speeches werd in de oudheid niet alleen gehouden om bepaalde gebeurtenissen luister bij te zetten; het was ook een belangrijke vorm van entertainment. Een goede spreker trok uitgelaten menigtes naar afgeladen zalen (of nu ja, openluchttheaters). Niet zelden stak de redenaar dan een betoog af over een denkbeeldige, liefst mythologische situatie, als het even kon geïmproviseerd na een opdracht uit het publiek. Onder schooljongens was het al een belangrijke oefening om zulke speeches te geven, met opgaven als: 'Stel je voor dat je Paris bent en moet verdedigen dat je Helena uit Sparta hebt ontvoerd, voor een publiek van Trojanen.' Sommige redenaars, zoals Seneca de Oudere (ca. 55 v.Chr.-39 n.Chr.), hadden een broertje dood aan dit soort frivole praktijken, maar dat deed niets af aan de populariteit van het genre.

In de onderstaande redevoering vertolkt Gorgias (ca. 480-376 v.Chr.) het standpunt van Palamedes, een Griek die we kennen uit de Trojaanse Oorlog. Zijn verhaal was populair; de Grote Drie van de Griekse tragedie – Aeschylus, Sophocles en Euripides – hebben allemaal een toneelstuk aan hem gewijd, al is geen van die stukken bewaard gebleven. Palamedes werd ter dood gebracht nadat Odysseus (die van de list met het paard) hem ervan had beschuldigd dat hij zijn leger had verraden. Gorgias betoogt dat Palamedes onschuldig was, door bijvoorbeeld te wijzen op de taalkloof tussen Grieken en Trojanen. Dat die in de beroemde epen van Homeros nooit

een probleem vormt, zal voor Gorgias' publiek niet veel verschil hebben gemaakt. Sterker nog: het gold mogelijk juist als een blijk van zijn virtuositeit.

Palamedes

Aanklacht en verdediging leiden niet tot een beslissing over de dood. Want tot de dood is al het sterfelijke door de natuur bij openlijke stemming veroordeeld op de dag van zijn ontstaan. Oneer en eer zijn het die op het spel staan: de vraag of ik een rechtmatige dood moet sterven, dan wel onder de ergste verwijten en de zwaarste beschuldigingen een gewelddadige.

Van dit tweetal dingen ligt het één als geheel in uw macht, maar het ander in de mijne: recht in de mijne, geweld in de uwe. Want u zult mij gemakkelijk kunnen doden, als u wilt: u hebt ook daar macht waar ik nu eenmaal machteloos ben.

Welnu, als mijn aanklager Odysseus óf zeker wist dat ik Hellas aan de barbaren heb verraden, óf althans een vermoeden had dat dit zo is, en dan ook zijn aanklacht deed uit liefde voor Hellas, was hij een voortreffelijk man. Want hoe kan het ook anders, als iemand de redder is van zijn stad, zijn ouders en Hellas als geheel, en hij bovendien de pleger van onrecht laat bestraffen? Maar als hij de beschuldiging heeft opgesteld uit jaloezie of kwade opzet of doortraptheid, dan is hij hierdoor, net zoals eerst de allerbeste, nu de allerslechtste man.

Waar moet ik mijn betoog beginnen? Wat moet ik het eerste zeggen? Van welk punt van mijn verdediging moet ik uitgaan? Immers, een niet-bewezen beschuldiging brengt overduidelijke ontsteltenis teweeg, en door die ontsteltenis loop ik met mijn rede onvermijdelijk vast. Of het moet zijn dat juist de waarheid en de noodzaak waarvoor ik nu sta mij op een gedachte brengen. Maar dat zijn wel leermeesters die eerder gevaarlijk dan bevorderlijk zijn.

Dat het niet door zeker weten is dat mijn aanklager aanklaagt, dat weet ik zeker. Want ik weet van mezelf heel zeker dat ik niets van dien aard heb gedaan. En ik weet niet hoe iemand kan weten dat iets een feit is wat niet is gebeurd. Maar als hij zijn aanklacht alleen maar deed uit een vermoeden van de toedracht, dan spreekt hij niet de waarheid. Dat zal ik u op een tweetal manieren aantonen. Want al wilde ik, dan kon ik niet, en al kon ik, dan wilde ik niet zulke zaken proberen.

Eerst ga ik in op het argument dat ik niet in staat was dit te doen. Er had dan namelijk een beginpunt moeten zijn van mijn verraad, en dit beginpunt moet een gesprek zijn. Want aan handelen moet altijd spreken voorafgaan. Maar spreken, hoe kan dat zonder een ontmoeting? En een ontmoeting, op welke manier kan die tot stand komen, als de ander niemand naar mij toestuurt, en ik niemand naar hem laat gaan? Want zelfs een geschreven bericht komt niet aan zonder dat iemand het overbrengt.

Maar goed, laat het zo zijn omwille van het betoog. Ik ontmoet hem dan daadwerkelijk, en hij is bij mij en ik bij hem – maar op welke manier? Wie bij wie? Een Griek bij een barbaar? Hoe verstaan en spreken? Onder vier ogen? Maar we zouden elkaars woorden niet begrijpen! Met een tolk wellicht? Dan is er dus een derde getuige van wat geheim moet blijven.

Maar goed, laten we aannemen dat dit zo gebeurd is, hoewel het niet gebeurd is! Dan moesten er onderling bewijzen van vertrouwen worden uitgewisseld. Wat voor bewijs van vertrouwen? Een eed misschien? Wie zou mij, de 'verrader', vertrouwen? Gijzelaars dan? Welke? Ik zou dan bijvoorbeeld mijn broer ter beschikking stellen (want ik heb niemand anders), en de barbaar één van zijn zoons; want zo zou ik het meeste vertrouwen krijgen in hem en hij in mij. – Maar als dat echt gebeurd was, had u het allemaal geweten!

Iemand zal zeggen dat we geld als bewijs van trouw gebruikten: hij gaf het, ik nam het aan. Weinig geld? Het is toch niet waarschijnlijk om voor grote diensten weinig geld te krijgen. Veel dan? Hoe werd dat gebracht? Hoe had één man of velen het kunnen brengen? Als velen het brachten, waren er velen getuige van het complot, maar als één het bracht, kon het nooit veel zijn!

Wanneer werd het gebracht, overdag of 's nachts? Maar er waren veel, dicht op elkaar staande wachtposten, waar men niet ongezien langs kon. Overdag dan? Maar daglicht belet zulke dingen.

Nu goed. Maar ging ik dan naar buiten en nam ik het geld aan, of had hij het bij zich en kwam hij naar binnen? Dat gaat allebei niet! Als ik het ontving, hoe moest ik het dan voor de mensen binnen en buiten verbergen? Waar had ik het neer moeten leggen? Hoe had ik het moeten bewaren? Als ik er iets mee deed, zou ik me verraden, maar als ik er niets mee deed, wat zou ik er dan aan hebben?

Vooruit, laten we eens aannemen dat gebeurd is wat niet gebeurd is. We kwamen bij elkaar, we praatten, we luisterden, ik nam geld van hem aan, niemand zag het, ik verborg het. Dan moest ik natuurlijk ook doen waar het allemaal om begonnen was. – Maar dit is natuurlijk nog onmogelijker dan wat ik net zei! Want zou ik bij het handelen alléén optreden of met anderen? Het is geen daad voor één man. Met anderen dan? Met wie? Natuurlijk met mensen uit mijn buurt. Vrije mensen of slaven? Vrije mensen bent u; ik heb u in mijn buurt; wie van u weet ervan? Dan moet hij het zeggen! En met slaven, wie gelooft dát? Want die zullen voor hun vrijheid vrijwillig, of gestriemd onder dwang, een aanklacht indienen.

En de daad zelf, hoe vond die plaats? Uiteraard zouden er vijanden binnengelaten moeten worden die sterker zijn dan u. Hetgeen onmogelijk is. En hoe zou ik ze dan binnenla-

ten? Door de poort? Het was niet aan mij om die te sluiten of te openen, maar de aanvoerders beslissen daarover. Over de muur dan met behulp van een ladder? Welnee! Alles was toch vol wachters! Door een bres in de muur? Dat zou iedereen dan merken! Immers, het leven onder de wapenen speelt zich af in de open lucht (het was een legerkamp!), waar iedereen alles ziet en iedereen door iedereen gezien wordt. Het was voor mij dus alleszins, in alle opzichten onmogelijk dit alles te doen.

Bezie samen met mij ook het volgende: welk doel was gediend met het voornemen tot deze daad, gesteld al dat ik ertoe in staat was? Niemand wil toch zomaar de grootste risico's riskeren of in de ergste laagheid de laagste zijn.

Wat was dus het doel? Hierop ga ik nu verder in. De absolute macht? Over u of over de barbaren? Over u is het onmogelijk, gezien uw aantallen en kwaliteiten. Bij u is alles het beste: uitnemende voorouders, overvloedige rijkdom, heldendaden, kracht in denken, koningschap over steden. Over de barbaren dan? Wie zal mij hen in handen geven? En ik, door welke macht zal ik hen knechten, Griek tegenover barbaren, eenling tegenover velen? Met kracht van woorden of van wapenen? Zij zouden zich toch niet willen laten overreden en ik zou niet in staat zijn hen met geweld te dwingen. Misschien geven ze zich vrijwillig aan mijn wil over, als vergoeding voor het feit dat ik mijn land uit handen geef? Maar het zou getuigen van grote domheid om daarop te vertrouwen of dat te aanvaarden. Want wie zou slavernij kiezen boven koningschap, dus in plaats van het beste het slechtste?

Iemand zou kunnen zeggen dat ik dit heb aangedurfd uit zucht naar rijkdom en geld. Maar ik bezit genoeg geld en heb helemaal niet veel nodig. Veel geld, dat hebben mensen nodig die veel uitgeven; niet de mensen die de genietingen waartoe ze geneigd zijn, beheersen, maar de mensen die de slaaf zijn

van hun genietingen en met rijkdom en royaal gedrag eer proberen in te leggen. Dit alles is mij vreemd. Dat ik de waarheid spreek, daarvan heb ik het betrouwbare getuigenis van mijn leven tot nu toe. Van dit getuigenis bent u de getuigen. U leeft met mij, dus u weet ervan.

En het is zeker ook niet vanwege de eer dat een man dit soort dingen zou aandurven, als hij ook maar matig bij zijn verstand is. Want eer komt van verdienste, niet van misdaad. Hoe zou de verrader van Hellas eer toekomen? Bovendien had ik helemaal geen gebrek aan eer. Ik werd geëerd om het meest eerbare door de meest eerbaren: door u om wijsheid!

En zeker zou ook niet veiligheid het doel kunnen zijn van die handeling. Want een verrader is van alles en iedereen de vijand: van de wet, het recht, de goden en de mensen. De wet overtreedt hij, het recht verbreekt hij, de mensen ruïneert hij, de goden onteert hij. Een dergelijk leven te midden van de grootste gevaren kent geen veiligheid.

Misschien dan met de bedoeling om vrienden te helpen of vijanden te schaden? Immers, ook voor dat doel kan men onrecht begaan. Maar dan was mij het tegendeel overkomen: mijn vrienden deed ik kwaad, maar mijn vijanden hielp ik! Deze daad zou zich op geen enkele manier in iets goeds terugbetalen; en schade lijden beoogt toch niemand als hij misdaden pleegt.

Dan rest alleen nog de mogelijkheid dat ik het deed om te ontkomen aan angst, inspanning of gevaar. Maar niemand kan zeggen dat iets hiervan op mij van toepassing is. Want om de volgende twee redenen doet iedereen alles: voordeel halen en schade vermijden. Maar wat er daarnaast nog aan misdaden is begaan <...>, berokkende ik mijzelf alleen maar schade door dat te doen, dat lijdt geen twijfel. Want als ik Hellas verraad, verraad ik mijzelf, mijn ouders, mijn vrienden, de naam en faam van mijn voorvaders, de aloude heiligdommen, de

graven, het grootse vaderland, Hellas. Wat voor iedereen het meeste waard is, dat had ik zo in handen gespeeld van de vijanden, die dan niet krijgen waar ze recht op hebben.

Beziet u ook het volgende. Het leven zou voor mij toch onleefbaar zijn geworden, als ik dit had gedaan? Waar kon ik nog naartoe gaan? Naar Hellas? Om me te laten bestraffen door degenen die ik onrecht had gedaan? Wie van de slachtoffers zou mij ontzien? Bij de barbaren blijven dan? Als een man die alles wat belangrijk is laat varen, beroofd van de hoogste eer, een man die zijn dagen slijt in de meest roemloze schande en alle moeite die hij zich in zijn leven heeft getroost om zich te bewijzen, ongedaan maakt? En dan nog wel door mijn eigen schuld! Dat is voor een man het schandelijkst: ongeluk door eigen schuld.

Nee, stellig had ik ook bij de barbaren geen vertrouwen gevonden. Want hoe had dat gekund, als zij wisten dat ik de meest trouweloze daad had begaan, mijn vrienden verraden aan de vijand? Het leven is niet langer leefbaar als men geen vertrouwen geniet. Want wie zijn geld kwijtraakt of de absolute macht verliest of uit zijn vaderland moet vluchten, kan nog door iemand worden opgenomen. Maar wie het vertrouwen kwijt is, kan het niet meer terugkrijgen.

Welnu, dat ik noch in staat, noch van plan was om Hellas te verraden, dat is bewezen in het voorgaande.

Hierna wil ik het woord tot mijn aanklager richten. Waarop vertrouwt een man als jij bij het aanklagen van een man als ik? Het is de moeite waard om goed te beseffen wie je bent en wat je zegt: dat het jou en mij onwaardig is. Want klaag je mij nu aan op grond van heel precieze kennis of vermoedens?

Indien op grond van kennis, dan is het omdat je het hebt gezien of eraan medeplichtig bent of het hebt gehoord van iemand die medeplichtig is. Welnu, indien je het hebt gezien, noem de mensen hier dan maar eens manier, plaats en tijd:

wanneer, waar en hoe je dat gezien hebt! Indien je eraan medeplichtig bent, dan val jij onder dezelfde beschuldigingen! En indien je het gehoord hebt van iemand die eraan medeplichtig is, wie het dan ook is, dan moet die zelf maar komen, hier verschijnen en getuigen. Want zo, met een getuigenis, zal de aanklacht geloofwaardiger zijn. Want nu voert geen van ons beiden een getuige aan.

Je zult wellicht zeggen dat het tegen elkaar opweegt dat jij geen getuigen aanvoert voor wat is gebeurd naar jouw zeggen, en ik niet voor wat niet is gebeurd. Dat weegt echter niet tegen elkaar op. Want van ongedane zaken kan onmogelijk op enigerlei wijze worden getuigd, terwijl dat van gedane zaken niet alleen niet onmogelijk maar ook makkelijk is, en niet alleen makkelijk – voor jou was het mogelijk om behalve getuigen ook valse getuigen te vinden, terwijl het voor mij niet mogelijk was één van beide te vinden.

Dat je me dus niet op grond van kennis aanklaagt, is duidelijk. Dan blijft dus over dat je zonder kennis enkel vermoedens koestert. Dus jij, brutaalste aller mensen, vertrouwt op een mening, het onbetrouwbaarste wat er is, en kent de waarheid niet, maar hebt desondanks de brutaliteit om een man te vervolgen voor iets waar de doodstraf op staat? Weet jij van hem dat hij iets dergelijks gedaan heeft?

Natuurlijk, een mening is iets wat alle mensen over alles hebben; hierin ben jij helemaal niet beter dan anderen. Maar men moet zijn vertrouwen niet stellen in mensen met een mening, maar in mensen met kennis. Men moet niet meer vertrouwen hechten aan mening dan aan waarheid, maar daartegen juist meer aan waarheid dan aan mening.

Je hebt me in je rede van twee volstrekt tegengestelde dingen, schrandereid en dwaasheid, beschuldigd: twee kwaliteiten die een man niet tegelijk kan hebben. Want wanneer je zegt dat ik behendig, slim en vindingrijk ben, beticht je me

van schrandereid, maar wanneer je beweert dat ik Hellas verraden heb, van dwaasheid. Dwaasheid immers is het om dingen te ondernemen die onmogelijk, schadelijk, schandelijk zijn; je brengt er je vrienden nadeel mee, maar je vijanden voordeel, en je maakt je eigen leven verachtelijk en hachelijk. Hoe kan men nu een man geloven die in één en hetzelfde betoog tot één en hetzelfde gehoor over één en hetzelfde punt volstrekt tegengestelde dingen beweert?

Ik zou van jou wel eens willen horen of je schrandere mannen als onnadenkend of verstandig beschouwt. Indien onnadenkend, dan is je betoog ongehoord maar onwaar. Indien verstandig, dan ligt het toch zeker niet voor de hand dat verstandigen de grootste misdaden zouden begaan en kwaad zouden verkiezen boven goed dat voorhanden is. Als ik dus schrandere ben, misdeed ik niets, en als ik iets misdeed, ben ik niet schrandere. In beide gevallen ben jij dan een leugenaar.

Ik kan jou op mijn beurt betichten van veel ernstige dingen uit verleden en heden – maar dat wil ik niet. Want niet dankzij slechte punten van jou, maar dankzij goede punten van mijzelf wil ik ontkomen aan deze beschuldiging. Tot zover wat ik tegen jou te zeggen had.

Tot u, heren rechters, wil ik over mijzelf iets zeggen wat wel afgunst wekt maar toch waar is; iets dat voor iemand die niet in staat van beschuldiging is gesteld ook niet voor de hand ligt, maar voor iemand die beschuldigd wordt juist op zijn plaats is. Want hier, voor u, moet ik over mijn leven tot nu toe verantwoording en rekenschap afleggen. Daarom verzoek ik u: als ik bij u één van mijn goede daden in herinnering roep, laat niemand dan afgunstig zijn bij mijn woorden. Laat hij het als onvermijdelijk beschouwen dat een man die voor vreselijke en onware dingen is aangeklaagd, iets waars en goeds naar voren brengt bij u, die daarvan – gelukkig! – op de hoogte bent.

Op de eerste en de tweede en de belangrijkste plaats komt dit: helemaal, van begin tot eind, is mijn leven tot nu toe vrij van misdaad, rein van alle schuld. Niemand is in staat om ten overstaan van u een wāre beschuldiging van slechtheid tegen mij aan te voeren. Zelfs mijn aanklager had geen enkel bewijs voor wat hij te zeggen had. Op deze manier kan zijn rede niet meer inhouden dan smaad zonder bewijs.

Ik zou kunnen zeggen – en als ik dit zeg, lieg ik niet en toont niemand mijn ongelijk aan – dat ik niet alleen vrij van misdaad ben, maar zelfs een grote weldoener van u, de Hellenen en alle mensen, niet alleen die van nu maar ook die van de toekomst.

Want wie anders bood een uitweg uit het uitzichtloze mensenbestaan en maakte het welgeordend in plaats van ordeeloos? Door de uitvinding van slagordes in de oorlog, het belangrijkste voor succes; van geschreven wetten, bewakers van recht; van letters, gereedschap van het geheugen; van maten en gewichten, handige middelen tot handel; van getallen, bewakers van bezit; voorts van vuurseinen, beste en snelste herauten; en van het damspel, aangename vrijetijdsbesteding.

Waarom bracht ik u dit in herinnering? Om duidelijk te maken dat ik mijn aandacht op dīt soort zaken richt, en een signaal te geven dat ik mij verre houd van schandelijke, slechte praktijken. Want wie zijn aandacht daarop richt, kan haar onmogelijk op dergelijke zaken richten. Ik acht het dan ook billijk dat, als ik u volstrekt geen onrecht doe, ik ook geen onrecht van u ondervind.

Het is al evenmin vanwege mijn andere levensgewoonten dat ik slechte behandeling verdien, noch van de kant van de jongeren, noch van de ouderen. Want voor ouderen ben ik niet hinderlijk en voor jongeren niet nutteloos; voor wie het goed gaat, voel ik geen jaloezie en met wie het slecht gaat heb ik medelijden; op armoe zie ik niet neer en rijkdom verkies ik

niet boven deugd, maar deugd boven rijkdom; bij overleg ben ik niet onnuttig, bij gevechten verschuil ik mij niet: ik voer uit wat mij is opgedragen en gehoorzaam mijn meerderen. – Maar het gaat eigenlijk niet aan dat ik mezelf prijs. Het is de huidige situatie die mij ertoe dwong om me juist op de punten waarop ik ben aangeklaagd, volledig te verdedigen.

Dan rest mij nog iets te zeggen tot u omtrent uzelf, waarmee ik mijn verdediging zal besluiten. Jammeren en smeken en vrienden om hulp verzoeken, dat helpt wanneer het oordeel aan de grote massa is. Māar in uw geval, bij de eerste en voornaamste Hellenen, moet men u niet door voorspraak van vrienden noch door smeken en bidden overreden, maar door wat onmiskenbaar rechtmatig is: door de waarheid te tonen, niet door bedrog, moet ik aan deze beschuldiging ontkomen.

U dient uw aandacht niet méér te richten op woorden dan op daden, beschuldigingen niet boven tegenbewijzen te stellen, de korte tijd niet als wijzere rechter te beschouwen dan de lange tijd, en op laster niet meer te vertrouwen dan op ervaring. Hoogstaande mannen hoeden zich ervoor een misstap te begaan, en bij onherstelbare dingen nog meer dan bij herstelbare. Immers, als men vooruit denkt zijn ze afwendbaar, maar als men zich later bedenkt zijn ze onherroepelijk. Tot dit soort dingen hoort het geval, dat mannen een man in een halszaak beoordelen. Hetgeen nu aan u is.

Als het mogelijk was dat met woorden de ware toedracht van de daden de toehoorders helder voor ogen kwam te staan, dan was het oordeel gemakkelijk, meteen al op grond van mijn woorden. Maar nu dit niet zo is, zet mij dan achter slot en grendel en wacht een tijdlang, en laat uw uitspraak op de waarheid berusten. Want u loopt een groot risico: als blijkt dat u onrechtvaardig bent, verliest u de ene reputatie en krijgt u een andere. Maar voor hoogstaande mannen is de dood nog beter dan een slechte reputatie. Want door het een wordt het

leven voltooid, maar door het ander raakt het leven verziekt.

Als u mij wederrechtelijk ter dood brengt, zal dat vele mensen duidelijk zijn. Immers, ik ben niet onbekend, en van ú zal de slechtheid voor alle Hellenen kenbaar en duidelijk zijn. Daarmee zal, voor iedereen duidelijk, de beschuldiging van onrecht rusten op ú en niet op de aanklager; van u is hij uiteindelijk afhankelijk voor het vonnis. Geen misstap kan groter zijn dan deze. Want niet alleen zult u tegenover mij en mijn ouders een misstap begaan door onrechtvaardig recht te spreken, maar ook zult u zelf moeten leven in het besef een daad te hebben verricht die stijlloos, goddeloos, rechteloos, wetteloos is: de terechtstelling van een bondgenoot, voor u een nuttig man, de weldoener van Hellas; van een Helleen door Hellas, zonder enig duidelijk, aantoonbaar onrecht en zonder geloofwaardige beschuldiging.

Ik heb gezegd wat ik wilde, ik sluit af. Want kort samenvatten wat uitgebreid is verteld heeft zin bij onbeduidende rechters. Maar Hellenen die van Hellenen de eersten der eersten zijn, van hén is het misplaatst te menen dat hun aandacht verslapt en dat ze niet meer weten wat er gezegd is.

LITERATUURLIJST

In de spelling van eigennamen hebben de samenstellers de keuze van de vertalers gehandhaafd. Plato's leermeester heet in sommige fragmenten dus Sokrates, in andere Socrates. In de algemene inleiding wordt de 'Romeinse' spelling gehanteerd.

Appianus, *De Burgeroorlogen 133-35 v.Chr.* Vertaald door John Nagelkerken. Ingeleid door Jacqueline Klooster. Amsterdam, Athenaeum—Polak & Van Genneep, 2017

Apuleius, *Pronkpassages. Demonen.* Ingeleid, vertaald en van aantekeningen voorzien door Vincent Hunink. Amsterdam, Athenaeum—Polak & Van Genneep, 1994

Aristoteles, *Retorica.* Vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door Marc Huys. 4^e druk, Groningen, Historische Uitgeverij, 2020

Cassius Dio, *Vier keizers. Rome onder Tiberius, Caligula, Claudius en Nero.* Vertaald door G.H. de Vries. Amsterdam, Athenaeum—Polak & Van Genneep, 2000

Catullus, *Lesbia. Verzen van liefde en spot.* Selectie, vertaling, inleiding en commentaar van Paul Claes. Amsterdam, Athenaeum—Polak & Van Genneep, 2017

Cicero, *De ideale redenaar.* Vertaald en toegelicht door H.W.A. van Rooijen-Dijkman en A.D. Leeman. Amsterdam, Athenaeum—Polak & Van Genneep, 2017

Cicero, *De republiek of de dood. Philippicae en brieven.* Vertaald en toegelicht door John Nagelkerken. Amsterdam, Athenaeum—Polak & Van Genneep, 2020

Claudius Claudianus, *Verzamelde gedichten.* Vertaald en toegelicht door M. d'Hane-Scheltema. Amsterdam, Athenaeum—Polak & Van Genneep, 2008

Euripides, *Verzamelde werk 1.* Vertaald door Gerard Koolschijn. Amsterdam, Athenaeum—Polak & Van Genneep, 2001

Gorgias, *Het woord is een machtig heerser.* Vertaald door Vincent Hunink, ingeleid door Jeroen A.E. Bons, nawoord van Jaap Mansfeld. 2^e herziene druk, Groningen, Historische Uitgeverij, 2010

Lucianus, *Liefde, vriendschap & laster.* Ingeleid, vertaald en van aantekeningen voorzien door Hein L. van Dolen. Amsterdam, Athenaeum—Polak & Van Genneep, 1993

Lysias, *Redevoeringen.* Vertaald door Jeroen A.E. Bons. 1^e druk, Groningen, Historische Uitgeverij, 1993

Plato, *Feest, Euthyfron, Sokrates' verdediging, Kriton, Faidon.* Vertaald en van een nawoord voorzien door Gerard Koolschijn. Amsterdam, Athenaeum—Polak & Van Genneep, 2008

Quintilianus, *De opleiding tot redenaar.* Vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door Piet Gerbrandy. 8^e herziene druk, Groningen, Historische Uitgeverij, 2021

Thucydides, *De Peloponnesische Oorlog.* Vertaald en toegelicht door Wolther Kassies. Amsterdam, Athenaeum—Polak & Van Genneep, 2013